

Vetenskaplig slutredovisning, 30 juni 2017

Projektnamn

Visionens makt. Industrimiljöer, integrerade kulturarv och stadens omvandling
Dnr: 3.2.2-3407-2014

Ansvarig institution, med fullständig institutionsadress

Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, Box 130, 405 30 Göteborg.

Medverkande institutioner eller discipliner

- Länsstyrelsen i Stockholms län, Box 22067, 104 22 Stockholm
- WSP Samhällsbyggnad, Arenavägen 7, 121 88 Stockholm – Globen.

Projektledare, med titel, födelseår, adress till nuvarande arbetsplats samt e-post adress

Gabriella Olshammar, fil dr, född 1968,
Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet,
Box 130, 405 30 Göteborg
Tel: 031-786 9875
E-postadress: gabriella.olshammar@gu.se

Projektmedarbetare, med titel och födelseår

Fil dr kulturmiljöutredare Mari Ferring, WSP Samhällsbyggnad, född 1964.
Fil dr 1:a antikvarie Eva Dahlström Rittsél, Länsstyrelsen i Stockholms län, född 1964.

Sammanfattande resultat

Projektets studier och genomgång av genomförda och pågående omvandlingar av industriområden förtydligar vår initiala tes att industribyggelse och industriellt präglade verksamheter (framför allt det senare) inte värnas särskilt väl i samband med omvandling av stadsnära industriområden. Inventeringar gjorda av Stockholms stadsmuseum under 1970- och 80-talen, av industriområden i Stockholm, ger vid handen att det då fanns mycket småskalig industriell verksamhet kvar i staden. Denna har försvunnit allt eftersom begrepp som blandstad och mångfald blivit vanliga i stadsplanedokument och -diskussioner. Det intresse för industriellt präglad bebyggelse som vi trots allt kunnat iaktta under senare decennier visar sig som ett intresse för att använda sig av industriarvet för att marknadsföra en plats som autentisk och speciell, något vi vill kalla ”industriell autentisering”. Detta kan paradoxalt nog innebära tillägg och omvandling med en estetik och design med påtaglig industriell uttrycksfullhet som inte i första hand är kopplad till den industriella verksamheten på platsen utan snarare en allmän uppfattning om vad ”industriell karaktär” är. De omvandlingsplaner och projekt vi studerat visar emellertid, överlag, större intresse för vackra utsikter och närhet till vatten, grönska och bra kommunikationer, än att synliggöra och kvarhålla spår från industrihistorien.

Med syftet att förstå varför det blivit så att ett ökande intresse för industrisamhällets bebyggelse och verksamheter, inom kulturmiljövården, inte återspeglas i stadsförnyelseprojekt, och heller inte i visioner om mer funktionsblandade städer, tog projektet som utgångspunkt tesen att skilda aktörer hade skilda målbilder bakom överenskommelser kring begrepp som mångfald, funktionsblandning, bevarande, tillåtande karaktär och organisk utveckling. Begreppen hämtades från samrådshandlingar, översiktsplaner och visionsdokument. Vi ville undersöka hur dessa begrepp används i planer överlag och av relevanta aktörer, men fick konstatera att begreppen, förutom mångfald och funktionsblandning, visade sig användas sällan och då ofta för annat än specifikt

industribebyggelse eller ens kulturarv. Exempelvis i Göteborgs nu gällande ÖP 2009 används begreppet bevarande avseende den biologiska mångfalden mer flitigt än avseende bevarande av bebyggelse. Begreppet funktionsblandning används dock emellanåt i avsikt att bryta med den modernistiska planeringstraditionen av att bygga och reglera för funktions*separering*. Den fråga vi brottats med är om och på vilket sätt som det alldeles motsatta synsättet att bygga och reglera för funktions*blandning* kommer få konsekvenser för praktiken.

I projektet var avsikten att arbeta fram ett förhållningssätt som kan ge stöd åt en problematisering av den modernistiska planeringsdoktrinen såväl som ett omfattande av några av dess värdefulla egenskaper. Till exempel kom vi att se att funktions*separering* på kvartersnivå och till och med delområdesnivå vore ett sätt att stärka funktions*blandning* på områdesnivå och inom stadsdelar. Till detta var vi bland annat inspirerade av lärdomar som vi drog från, i projektet genomförda studieresor till, Köttbyn i Köpenhamn, Teurastamo i Helsingfors, Slakthusområdet i Hamburg, Kabelfabriken i Helsingfors, NDSM-varvet i Amsterdam och verksamhetsområdet Buiksloterham i Amsterdam.

Detta resultat kan relateras till aktuell forskning som lyfter fram värdet och nödvändigheten att värna platser för industriell tillverkning och -service trots det massiva exploateringsstrycket för bostäder i stora städer, och att söka metoder för att göra industrin renare och mindre störande så att den bättre kan funktionsblandas närmare andra verksamheter och till och med bostäder. Utvecklade metoder för detta, till exempel genom noggrant arbete med detaljplaner utifrån platsens kulturhistoriska värden, tillåtelse till temporära verksamheter och med horisontell fastighetsbildning, kunde som vi ser det sannolikt stärka framgången också för ett integrerat kulturarvsperspektiv. Denna forskargrupp har emellertid mot slutet av projektet kommit att benämna perspektivet ”integrerat kulturarv” i ord av att ”skapa revitalisering utan gentrifiering”. Detta för att tydligare ansluta till samtida stadsbyggnadsdebatter och -forskning. Som direkt följd av det genomförda projektet Visionens makt har ett nytt forskningsprojekt nyss startat upp med fortsatta studier av förändringsprocesser i Ringön. Det nya projektet heter ”Måste kulturellt präglad stadsförnyelse leda till gentrifiering eller kan det göras annorlunda?” och finansieras av Formas.

Bakgrund och syfte med projektet

Projektet utgick från frågan vad det innebär att genom ”organisk utveckling” låta omvandla stadens äldre industriområden till ”stadsmässiga och funktionsblandade” miljöer? Projektmedlemmarna ville undersöka detta då sådana och liknande målbilder skildras i visionsdokument från Göteborg och Stockholm varifrån man dock kan konstatera att omvandlingar inte sällan blivit mer genomgripande än vad som uttryckts i mål och visioner. Från dessa städer genomfördes två fallstudier (av det centrumnära Ringön vid älvstranden i Göteborg och Slakthusområdet invid Globen i Stockholm) och en mer övergripande referensstudie i Stockholm.

En förklaring till diskrepansen mellan visioner för och faktiskt genomförda stadsomvandlingsprojekt, som föreslogs initialt i projektet, vore att åtskillnader i berörda aktörers perspektiv förblir osynliga genom att de enas under tilltalande men diffusa begrepp (jmf Meyer 1999, Waaranperä 2013); en annan att modernismens regelverk hindrar visioner om funktionsblandning att omvandlas till praktik (Tunström 2009). Infriade visioner hade, som vi ser det, möjliggjort för industrihistoriska arv och befintliga ekonomiska och kulturella brukandevärden att fortleva, vid sidan om exploatering och hantering av eventuella markföroreningar. I projektet undrade vi hur visionernas konkreta resultat bättre skulle kunna förutses.

För att studera omvandlingen identifierade vi ett antal begrepp som förekommit i plan- och visionsdokument av relevans för vårt urval av fallstudier inklusive några

referensexempel. Vissa av begreppen är frekvent använda medan andra bara använts någon enstaka gång. Begreppen vi valde ut är:

- organisk utveckling
- tillåtande karaktär
- mångfald
- funktionsblandning
- bevarande

Vi ville se i vilken uträkning dessa begrepp används i olika dokument, vilka aktörer som använder sig av begreppen, i vilka situationer och hur de definieras. Begreppen valdes för att de hänger samman med projektets syften att undersöka möjligheterna till att i omvandlingsprocesser ta hänsyn till kulturhistorisk värdefulla miljöer men också till befintliga verksamheter och deras möjligheter att vara kvar och utvecklas i sin takt.

Inom projektet har vi valt att inte ha en bestämd definition av vad begreppen står för utan vi har valt att se i vilken utsträckning de aktörer, som har kraft och inflytande över omvandlingsprocesser, använder dem och hur de definierar dem. Mångfald och funktionsblandning ligger nära varandra men mångfald är ett vidare begrepp. Det kan avse mångfald av funktioner likaväl som en mångfald av människor avseende ålder, kön, etnicitet, socioekonomiska förutsättningar med mera. Det kan ibland även avse mångfald av en kategori, t ex olika butiker.

Målsättningen med projektet var att bidra med en konkretiserad beskrivning av vad plandokumentens målbilder de facto kunde implicera om vi tog som utgångspunkt kulturmiljövårdens perspektiv om ”integrerade kulturarv”. Det är ett känt problem i utvecklingen och användningen av kulturarvet att goda intentioner om att värna bebyggelsens kontinuitet och historiska förankring, uttryckta i kulturmiljöplaneringens demokratiskt framtagna visioner och mål, i praktiken inte efterlevs. Med projektet önskade vi undersöka vad ett integrerat kulturarvsperspektiv skulle kunna bidra med för att förhindra brott i såväl den historiska kontinuiteten, som de bredare bebyggelsesammanhangen där inte alla lämningar framstår som arkitektoniskt värdefulla.

Kortfattad teori- och metoddiskussion

En drivande föreställning i projektet var att skilda målbilder döljer sig bakom vaga begrepp som används gemensamt av skilda stadsomvandlingsaktörer, exempelvis som de fem begreppen vi nämnde ovan (jämför Westin 2011, Ek & Hultman 2007, Heldt Cassel 2008). Målbilderna representerar då olika slags värden, som färgar vad aktörerna specifikt förhandlar om.

Vår ambition i projektet var att problematisera vad aktörernas målbilder konkret kunde innebära för stadsutveckling genom att betrakta dem som brukandevärde, bruksvärde, bytesvärde samt kulturvärde. Med brukandevärde avser vi det värde som en bebyggelse har för befintliga och närvarande brukare, och som Amsterdamdeklarationen (1977) uppmärksammade och sökte stärka genom konceptet ”integrerat kulturarv”. Ambitionen var att arbeta kreativt på bred front så att nödvändiga underhåll skulle kunna genomföras utan att tränga undan befintliga brukare. Henri Lefebvres koncept ”oeuvre” (verk/arbete) och ”staden som rättighet” fanns med som bakomliggande förståelse eftersom dessa koncept framhåller staden som vardagliga erfarenheter och levtt liv och som en plats för arbete vid sidan om boende och handel (Lefebvre 1991, Chiodelli 2013).

Det kortare bruksvärde är a priori kopplat till funktionsvärde, och är framträdande inte minst i många stadsomvandlingsvisioner och -program med avsikt att skapa tätare stadsmiljöer och ta i anspråk mer eller mindre obsoleta äldre industri- och hamnområden (t ex Vision Älvstaden i Göteborg, 2012). Nära kopplat till detta är bytesvärdet. En inte oväsentlig drivkraft för ny detaljplaneläggning eller att sanera potentiellt förgiftad mark är utsikterna till

höjda exploateringsstal och transaktioner på en marknad (Meuser 2013). Kulturvärde, till sist, fångar såväl kulturhistoriska och sociala som upplevelsevärden. Det handlar om att se det förflutna som en del av nutid och framtid (jmf Tunström 2009). I projektet hade vi fortsättningsvis också på förslag att teoretisera stadsomvandlingsprocesserna med hjälp av den franske filosofen Henri Bergsons begrepp ”samtidighet” och ”varaktighet” (Bergson 1922).

Metodologiskt arbetade vi, som nämndes ovan, med dels fallstudier i två empiriska områden (Ringön i Göteborg och Slakthusområdet i Stockholm), dels gjordes en mer översiktlig studie av ett antal omvandlade industriområden i Stockholms stad. Studierna kompletterades med studiebesök till internationella exempel som vi bedömde kunde lära oss något ytterligare.

Fallstudieområdena bär vittnesbörd från förra seklet om stadens produktion och dess kontakt med älven (Ringön) och om storskalig, hygienisk och strikt kontrollerad livsmedelsproduktion i den framväxande välfärdsstaten (Slakthusområdet). Ringön har inte pekats ut som specifikt arkitektur- eller kulturhistoriskt intressant, medan däremot Slakthusområdets äldsta bebyggelse (1906-1912) utpekats som synnerligen kulturhistoriskt värdefull, inte minst arkitektoniskt. Den senare bebyggelseutvecklingen där har däremot, med något enstaka undantag, inte ansetts äga lika stor betydelse. Detta är exempel på ett känt problem i utvecklingen och användningen av kulturarvet där goda intentioner om att värna bebyggelsens kontinuitet och historiska förankring, uttryckta i kulturmiljöplaneringens demokratiskt framtagna visioner och mål, i praktiken inte efterlevs.

Projektets huvudsakliga resultat och effekter

För att göra resultat och effekter av projektet begripligt behövs här först en kort redogörelse för studerade referens- och fallstudieområden. Erfarenheter från studiet av referensområdena presenterades muntligt på en konferens i Malmö i februari 2017 (*Creating the City*) men har ännu inte publicerats. Därför ger vi dem extra plats här. Erfarenheter från fallstudierna har dock publicerats och därför presenteras dessa områden endast i korthet längre ner.

Referensområden

För att ge perspektiv till de två fallstudierna har en översiktlig studie genomförts av ett större antal industriområden som genomgått en omvandling från 1980-talet och fram till idag. Det är inte en fullständig genomgång av alla områden eller av alla planhandlingar: Ett antal mindre projekt något längre bak i tiden har tagits med men fokus ligger på genomgång av större omvandlingsprojektet från 1990-talet och framåt. Planhandlingarna utgörs av program- och visionsdokument i de fall de tagits fram samt den planbeskrivning som antagits av kommunfullmäktige.

Genomgången har gett oss möjlighet att iaktta förändrade förhållnings- och tillvägagångssätt över tid men också eventuella skillnader avseende den betydelse som kultur- och naturvärden, vatten och kommunikationer, förekomsten av förorenad mark och förekomsten av befintliga verksamheter har haft för hur omvandlingen har gått till.

Material och tillvägagångssätt

En utgångspunkt för valet av referensområden har varit den totalinventering av industrimiljöer som Stockholms stadsmuseum utförde vid 1970-talets slut. Inventeringarna, *Industrimiljöer i Stockholm* genomfördes 1979-80 och publicerades i tre delar Innerstaden (1980), Ytterstaden (1980) och en del med flygfoton över områdena (1981). Uppföljaren *Värdefulla industrimiljöer i Stockholm* där de mest värdefulla industrimiljöerna presenterades, innehöll en mer utförlig beskrivning i ord och bild och publicerades 1984. Inventeringarna ger en bra bild över var industrierna har funnits i staden, vilka typer av verksamheter och vilken bebyggelse de utgjordes av. Vid tiden för dessa inventeringar fanns fortfarande

industriverksamhet kvar i innerstaden och industrier fanns också spridda i ytterstadsområdena. När det gäller innerstaden och närförorter finns i princip ingen produktion kvar idag. De knappa fyrtio år som har gått sedan de första inventeringarna gjordes har också inneburit en kraftig förändring. 1970-talet är en del av det som identifierats som den högindustriella perioden i Sverige medan industriproduktionen idag, även om den fortfarande finns kvar, inte har samma betydelse. (Isacson 2002).

En inventering av industrimiljöer med ett helt annat syfte än de kulturhistoriska utförs av länsstyrelsernas miljöfunktioner sedan sekelskiftet 2000 och finansieras av Naturvårdsverket. Syftet är att identifiera och inventera misstänkt förorenade områden samt att välja ut och prioritera de områden som är mest angelägna att sanera. Arbetet är ett led i miljömålsarbetet med direkt koppling till miljömålet Giftfri miljö. Inventeringarna är omfattande och stora resurser har lagts på projektet som fortfarande pågår. Även detta är att betrakta som industriinventeringar och i arbetet används historiskt material för att hitta anläggningar.

Resultat: Förutsättningar för utveckling av referensområdena

De valda industriområdena studerades utifrån ett antal på förhand valda faktorer för att tydliggöra skillnader och likheter i omvandlingen. Samtliga faktorer kan värderas olika som en tillgång eller som en belastning – eller de kan bedömas vara helt ovidkommande. Vissa kan man inte bortse ifrån, föroreningar regleras av lagstiftning och så kan även natur- och kulturvärden göra.

Natur- och vattenvärden

I de äldsta planerna tillmäts inte grönska eller närhet till natur eller vatten något särskilt värde. Men redan i början av 1990-talet lyfts närheten till vatten fram som en mycket viktig faktor som man i planerna försöker nyttja så mycket som möjligt bland annat genom att ordna stadsplanen så att utblickar ges mot vattnet och en strävan att ge vattenutsikt till så många som möjligt samt till att ordna strandpromenader. Även närheten till grönska tillmäts ett stort värde och i bland annat Mariehäll talas mycket om att bristen på grönska är ett problem som man vill åtgärda. Det talas inte på motsvarande sätt om bristen på kulturhistoriskt värdefulla miljöer eller av ett historiskt sammanhang skulle vara ett problem. Läget vid vattnet presenteras som central även när vattnet också utgör ett problem i form av föroreningar. Bällstaviken i nordvästra Stockholm är starkt förorenat som en följd av de industrier som legat där. Det har dock inte hindrat att bostadsområdena i Mariehäll och Annedal byggts med strandpromenader och bryggor längs med vattnet.

Kommunikationer

Även kommunikationer är av stor betydelse för omvandlingen av industriområden. Exempelvis i Ulvsunda och Norra Djurgårdsstaden talas det om att kommunikationerna bör förstärkas. Det är tydligt att tonvikten på allmänna kommunikationer stärks och att det blir allt viktigare att framhålla de goda allmänna kommunikationerna som ett led i att bygga hållbart och minska beroendet av bil. Både Hammarby sjöstad och Norra Djurgårdsstaden ska kännetecknas av miljövänlighet och resurssnålhet. Där blir därför allmänna kommunikationer viktigare än i andra områden där man planerat för ett större antal bilar per lägenhet. Närheten till vägar kan vara en tillgång – Hornsbergs närhet till Essingeleden lyfts fram bl.a. då denna underlättar för transporter till verksamheter och för boende.

Föroreningar

Föroreningar har förekommit på de flesta platser som studerats i projektet. De äldre planerna redovisar inte dessa men i senare planer tas föroreningar upp och att det kommer att åtgärdas. Av handlingarna går det att förstå att det i vissa fall är omfattande saneringsåtgärder som

krävs och att det således kommer att kosta åtskilligt. Detta faktum förefaller inte ha varit avskräckande för en omvandling om än höga kostnader för sanering kan få konsekvenser för exploateringsgraden, val av verksamhet och upplåtelseform eftersom kostnaderna för sanering måste täckas.

Kulturvärden

Grovt sett så återspeglar vår genomgång ett växande intresse för industrimiljöer under de sista två decennierna av 1900-talet och industrisamhällets kulturarv har kommit att göra sig gällande under samma tid (Storm 2008, Isacson 2013). I de äldsta planerna redovisas inget uttryckt kulturvärde hos de industrimiljöer som ska omvandlas. När Ekenbergs varv omvandlades till bostadsområde under 1970-talet sades t ex ingenting om varvsmiljöns kulturhistoriska värde. Staden köpte området och rev varvsbyggnaderna i början av 1970-talet. I planhandlingen tillmäts däremot Ekenbergs herrgård ett kulturhistoriskt värde; den ska bevaras och skyddas i detaljplanen.

Vi kan konstatera att det numera är mer förvånande när kulturhistoriska värden *inte* uppmärksammas i redovisade plandokument inför senare tids omvandlingar trots att industriarvet kommit att uppmärksammas alltmer inom kulturmiljövärden. T ex omnämndes inte den industriella verksamheten vid Norra Hammarbyhamnen när denna omvandlades i början av 1990-talet, förutom de äldsta byggnaderna vid Barnängen från 1700- och 1800-talen.

Inte heller när omvandlingen fortsatt växa ut till Hammarby sjöstad i slutet av 1990-talet lyftes industrimiljöerna som något värdefullt utan det var enbart de äldsta och de mest välkända byggnaderna, t ex Lumafabriken med sin tydliga modernistiska utformning, som pekades ut. Industrimiljön eller hamnverksamheten som sådan tillmättes inte något kulturhistoriskt värde.

I början av 2000-talet skedde flera större omvandlingar i områden som: Electrolux anläggning på Lilla Essingen och Norra Djurgårdsstaden vilka bland annat innehåller Hornsberg respektive Gasverksområdet. De sistnämnda rymmer båda en diversifierad bebyggelse med bland annat grustag, läkemedelsföretag och kontor. När Lilla Essingen/Electroluxområdet omvandlades vid sekelskiftet 2000 identifierades bebyggelsen som kulturhistoriskt värdefull och delar av den planerades att bevaras. Här finns äldre industribyggnader och området är även mer sammanhållet och förknippat med ett visst varumärke. I Hammarbyhamnen eller Lugnet däremot har bebyggelsen varit betydligt mer varierad och inte ägt samma arkitektoniska tydlighet som Electroluxområdet.

I Hornsberg har några av de äldre byggnaderna tillmätts ett kulturhistoriskt värde och i planarbetet uttrycks att de ska bevaras. Här är också enda tillfället där man i plandokumenten uttryckligen säger att verksamheterna ska bevaras och utvecklas. Det gäller då specifikt de närvarande läkemedelsföretagen och man ser att området ska utvecklas till ett life science-område. Närheten till kommunikationsinfrastrukturerna Essingeleden och Arlanda flygplats lyfts fram. Grustaget i Hornsberg och andra större verksamheter som anses ta plats och inte gå att förena med bostäder planeras däremot försvinna.

När norra Djurgårdsstaden planerades i början av 2000-talet pekades Gasverksområdet i sin helhet ut som kulturhistoriskt värdefullt och enstaka byggnader i andra delar av planprogrammet. Redan under 1990-talet dök frågan om nedläggning av Bromma flygplats upp i debatten och därmed började planerarkären också diskutera en omvandling av intilliggande Ulvsunda inklusive Mariehäll. Stockholms stad förvärvade fastigheten där Pripps bryggerier tidigare hade legat och avsikten var att kunna bygga bostäder på platsen. Ulvsunda och dess utveckling har i hög grad präglats av den nära anslutningen till Bromma flygplats. I start-PM för Ulvsunda anges att enstaka byggnader har ett kulturhistoriskt värde. Mariehäll som ligger på större avstånd från flygplatsen omvandlades först och några byggnader bedömdes vara kulturhistoriskt värdefulla och värda att bevaras men i flera planer

identifierades inte något kulturhistoriskt värde. En del av de byggnader som under 1970- och början av 1980-talet inventerats av Stockholms stadsmuseum var redan rivna.

I några fall framhålls kulturvärdena som en tillgång och något som kan ge området karaktär, men det är inte i något fall så att kulturmiljövärdena får vara styrande. Gasverksområdet är härvidlag ett undantag. Där utgår planförslagen i stor utsträckning från den befintliga bebyggelsen och dess värden även om det även där förekommer rivningar och förändringar.

Befintliga verksamheter

I Stockholm har det funnits flera områden med småskaliga verksamheter, eller en blandning mellan större och mindre företag. Ett välkänt och måhända extremt exempel var Lugnet som idag är helt utplånat och en del av Hammarby sjöstad. Ulvsunda kan ses som ett mindre extremt exempel där olika slags verksamheter lever kvar. I dessa områden finns verksamheter som är väsentliga för staden t ex hantering av avfall och återbruk, reparationsverkstäder, service- och hantverksföretag samt livsmedelsproduktion. Inte minst ur ett resursperspektiv är det väsentligt att dessa verksamheter inte skuffas alltför långt bort från centrum eller från områden där människor lever och verkar.

Det finns i dag ett mycket stort behov av bostäder och kravet på att bygga dem har sedan flera år dominerat stadens inriktning när det gäller stadsplanering. Även när planens inriktning har varit att verksamheter ska leva kvar finns det exempel på att de har trängts undan i senare skeden då de inte har ansetts förenliga med bostäder.

I gällande översiktsplan som vann laga kraft 2012 är Ulvsunda markerat som ett verksamhetsområde. I förslaget till ny översiktsplan (som när detta skrivs är på väg att ställas ut för granskning) markeras Ulvsunda dels som verksamhetsområde närmast Bromma flygplats, dels som tät blandstad där det planeras för bostäder närmare Bällstaviken (*Översiktsplan för Stockholm*, Samrådsförslag 2016: 107). Även andra verksamhetsområden föreslås utvecklas till blandstad med bostäder. Samtidigt finns ett behov av verksamhetsområden inom staden. Västberga, i södra delen av staden, är det största av de industriområden som planeras att även fortsättningsvis kvarstå som verksamhetsområde och därtill kommer sex mindre områden (*Översiktsplan för Stockholm*, 2016: 50).

Hur ser man då på verksamhetsområden i befintliga planhandlingar inför förändring? I de områden som beskrevs i Stadsmuseets inventering i slutet av 1970-talet och början av 1980-talet pågick i de flesta fall olika slag av industriell verksamhet. En stor skillnad mot idag är att tillverkningsindustrin fortfarande var förekommande i Stockholms stad. Vid några anläggningar även i en omfattande skala, t ex Electrolux på Lilla Essingen och Gasverket i Hjorthagen. Inventeringen genomfördes i slutet av den period som har kallats den högindustriella epoken (Isacson 2002) och i så gott som alla miljöer, liksom samhället i stort, har förändringen sedan dess varit stor. I princip inga av de industriella verksamheter som inventerades finns kvar idag – Västberga och några enstaka industrier undantagna. I flera fall är även bebyggelsen borta.

Referensstudien bekräftar bilden av att industriområden tillmätts ett kulturhistoriskt värde och att de fysiska minnena i allt större utsträckning har bevarats och att industriarvet ibland används för att marknadsföra en plats som autentisk och speciell. Det är dock uppenbart att detta endast gäller de fysiska miljöerna. Verksamheterna som bedrivits på platsen har med något enstaka undantag inte getts möjlighet att leva kvar utan fått flytta på sig för nya bostäder. Funktionsblandning och mångfald är således svårt att genomföra. Det undantag som framträder i studien gällde ett stort, framgångsrikt läkemedelsföretag som kunde fortleva i en del av området. Mindre verksamheter har däremot fått flytta på sig när deras krav kolliderat med bostäderna. Det bör också framhållas att dessa områden har planlagts för att omvandlas

och inte för att bevaras – likväl är det intressant att den mångfald som eftersträvas är så svår att genomföra.

Fallstudieområdena

Fallstudierna har visserligen studerats djupare men där har forskargruppen, som nämndes ovan, kommit att publicera en del av resultaten (se Ferring 2016a och 2016b; Olshammar 2016) och önskar inte upprepa dem här mer än mycket summariskt. I fallstudierna har vi även prövat delvis andra tolkningar och begrepp än de som framstod som mest givande vid ansökningstillfället.

Slakthusområdet

Bebyggelsen bär vittnesbörd från förra seklet om storskalig, hygienisk och strikt kontrollerad livsmedelsproduktion i den framväxande välfärdsstaten. Förebild kom från Breslau i Tyskland. Slakthusområdets äldsta bebyggelse (1906-1912) har utpekats som synnerligen kulturhistoriskt värdefull, inte minst arkitektoniskt. Idag har Slakthusområdet blivit en del av Söderstaden i Stockholm och här ska byggas 4000 bostäder. Ännu (2015) utgör dock de livsmedelsrelaterade verksamheterna 40% av totalen i området och 2900 personer arbetar i områdets alla företag.

Stockholms Kulturförvaltning lät göra en Kulturlivsundersökning med syfte att utreda vilket kulturliv som existerade i Slakthusområdet på 2010-talet, för att kunna inkludera dessa resurser i planer för framtiden. Kulturdata samlades in så som statistik över kultur- och ateljéstöd. Stadsmuseets etnologer genomförde totalt 16 djupintervjuer med personer som på olika sätt var knutna till Slakthusområdet. Mari Ferring följde undersökningen 2014-2015, då som anställd vid Stockholms stadsmuseum och som ledare av ett VINNOVA-projekt. Ferrings del i undersökningen bestod framför allt av en utblick, där internationella exempel från New York, Köpenhamn, Helsingfors och Rom kom att på ett naturligt sätt kopplas till projektet Visionens Makt, där hennes empiriska studier kunde ges en fortsatt teoretisk fördjupning (Ferring kom under 2015 att anställas vid WSP).

Kulturförvaltningens undersökning presenterade som slutsats att följande nyckelaspekter skulle ses som viktiga för utvecklingen av ett vitalt kulturliv i Slakthusområdet: Engagerade kulturaktörer; Tillgång till lokaler; Lämna öppet för det oplanerade; Mångfald och variation; Kulturinstitutioner.

Den etnologiska undersökningen slog också fast att kulturaktörer är varumärket här och de bör få betalt genom att fortsatt få stanna kvar till rimliga hyror (jämför Sharon Zukin 2011). Det som triggat vår forskning kring Slakthusområdet har handlat om i vilken grad det är möjligt att genomföra det som politiker önskar, vilket bland annat uttryckts i intervjuer med två politiker och en planarkitekt vid Stockholm stad (*Intervjuer* 2016-02-12 (två stk); 2016-04-19): nämligen funktionsblandning. Det framkom att politikerna gärna vill se funktionsblandning i meningen industriell, ursprunglig verksamhet ihop med bostäder för hushåll med olika betalningsförmåga, men att de har begränsad förståelse för att planarkitekter inte kan genomföra detta. Att blanda dessa funktioner ”finns inte på kartan” för planarkitekten. Detta beror på bestämmelser, bland annat i plan- och bygglagen.

Ringön

Detta är ett småskaligt industriområde beläget intill Göta älv i Göteborg, mitt emot den historiska stadskärnan. Ringön anlades, som flera andra hamnområden i staden, då vassområden kring Göta älv utdikades under 1880-talet. En ö, omskuren av en kanal i norr och med fyra hamnbassänger i söder. Tillgängligt endast med båt eller järnväg, över en bro.

Den första verksamhet som etablerades var ”stadens varv”, sedermera ”Göteborgs stads verkstäder”. Ringökanalen fylldes igen under 1950-talet. I samband med det anlades bilvägar och en rutnätsplan för fortsatt industriell expansion.

Den småskaliga bebyggelsestrukturen och allrahelst hamnbassängerna har lyfts fram som industrihistorisk intressanta i Göteborgs stads samlade bevaringsprogram (*Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg*). Göteborg närmar sig sitt 400-årsjubileum och älvstrandenutvecklingen närmar sig stadskärnan. Näst i tur för omvandling står områden alldeles i anslutning till den historiska stadskärnan. Inför denna utveckling har staden låtit arbeta fram en vision för den så kallade Älvstaden. Älvstadenprojektet etablerades 2010 och har byggt på att föra dialog med ”Göteborgssamhället” inklusive näringsliv och akademi, om vilken utveckling staden ska ta för centralt belägna industriområden vid älven. I samrådshandling inför omvandling av grannområdet Frihamnen, med del av Ringön förklaras utsikterna att:

På Ringön kan den befintliga mångfalden av småskaliga strukturer användas som ett fotavtryck att följa och bygga vidare på. Området kan successivt utvecklas från ett verkstads- och industriområde till ett område med blandade funktioner. Området föreslås byggas ut långsamt och organiskt för att bevara den tillåtande karaktär som präglar Ringön idag. Att behålla karaktären kommer att vara en utmaning i den kommande processen och kräver en lyhördhet och flexibilitet i genomförandet.¹

Mycket kring Ringön triggat vårt intresse som forskare, exempelvis frågan om vilka medborgare, verksamma och byggnader som fortsatt kommer kunna vara med i mixen. Vad vi sett på flera håll i förnyelse av industriområden är att en tidigare, industriellt präglad mix, aldrig förmår kombieras med en mer centrumnära typ av urban mix, utan tvärtom i stället trängs bort.

I Ringön pågår i dagsläget aktiviteter som syftar till att locka dit fler av Göteborgs invånare, både som besökare och användare. Centrala aktörer för detta är konstnären Anna Bergman som etablerat en konsthall, Järnhallen, tillsammans med sin fastighetsägare Ulf Bergman; ett kommunalt finansierat projekt kallat ”Saltet på Ringön” initierat av projektmedlemmarna Matilda Lindvall, Johan RedTop Larsson och Filip Nilsson samt ett forum kallat ”Framtid Ringön” som samlar några av Ringöns fastighetsägare, Järnhallen och Saltet på Ringön, vid sidan om representanter för kommunens Stadsbyggnads- och Fastighetskontor och ett par verksamhetsföreträdare. För mer utförlig rapport om Ringönstudien hänvisas till Olshammar 2016.

I korthet kan konstateras att denna fallstudie påverkat projektgruppens syn på områden av Ringöns typ: från att ha uppfattat detta som ett välbehövligt men likväl udda inslag i stadsmiljön (en heterotopia med begrepp från Michel Foucault)² till en plats för högst vardaglig men central diversitet av verksamheter som sammantaget står för stadsbebyggelsens och infrastrukturens underhåll och ständiga uppdatering, fångat av geografen Nigel Thrift med begreppet *Urban Glue*/stadens kitt (Thrift 2005).

De skilda målbilder som projektet avsåg att fånga bakom vårt urval av fem begrepp kom – med inspiration från en kulturarvskonferens i Montréal (CCHS 2016) där Olshammar deltog – att utvecklas till ett försök att fånga skilda perspektiv på Ringön som skilda föreställningar om en era som är på väg att ta slut eller som kanske tvärtom ännu är att uppskatta som en plats för handlingskraft och beredskap (se Olshammar 2016).

En mer regelrätt genomgång av göteborgska planeringsdokument (av relevans för fallstudieområdet) för att se hur de fem valda begreppen användes där, gav inte så mycket mer

¹ Program för Frihamnen och del av Ringön, 2014:34.

² Foucault 1967

än en bekräftelse på att de nyttjas med tämligen öppna definitioner och skapar en känsla som sannolikt kan vägleda många skilda åtgärder. Bevarande och mångfald användes påtagligt ofta för den ekologiska aspekten och den sociala, mer än för bebyggelse och verksamheter. Funktionsblandning användes inte alls och begreppen tillåtande karaktär och organisk utveckling var specifika för diskussioner om Ringöns utveckling.

Resultat: begrepp och teori

Att begreppen, förutom mångfald och funktionsblandning emellanåt, inte används är också ett projektresultat vilket närmast stöder vår tes att man i stadsplanesammanhang väljer vaga och, skulle man kunna misstänka, till intet förpliktigande begrepp. Sådana begrepp i politiskt antagna visioner och planer hindrar inte exploatörer att genomföra sina måluppfyllelser. En annan anledning är att visionsdokument måste vara skrivna på ett tillräckligt öppet sätt för att skapa följsamhet och alls bli antagna som vägledning för många skilda aktörer.³

Intervjuer gav vid handen att begreppsanvändningen inte var självklar och att ett begrepp som ”tillåtande karaktär”, som användes i ett par planeringsdokument för Centrala Älvstaden i Göteborg, ansetts svårt att använda i samrådssammanhang och för information om stadens visioner. Planerare och motsvarande fick lägga oproportionerligt mycket tid på att förklara vad begreppet skulle kunna betyda.⁴

Med detta sagt: om vi inte bara ser till hur de aktörer använder begreppen som äger direkt inflytande över stadsomvandling, kan man konstatera att dessa begrepp emellertid har relevans i fler sammanhang. Organisk framväxt och tillåtande karaktär har präglat flera av de studerade referensobjekten i Stockholm där mindre och större verksamheter har utvecklats men i vissa fall försvunnit och ersatts av andra. Bland referensområdena förekommer storskaliga verksamheter som utvecklats successivt. I några fall kan begreppen fortfarande sägas präglade områdena.

Ett annat begrepp, eller planeringsansats, som hela tiden varit vägledande för projektgruppens perspektiv, är integrerat kulturarv. Vi läste in oss på litteratur kring begreppet och diskuterade inom gruppen. Det kom dock inte att framstå som så tydligt för oss hur vi konkret skulle ta upp konceptet integrerat kulturarv i intervjuer eller diskussioner i våra studerade sammanhang. Dock har vi kommit att se det som att konceptet i samtida stadsbyggnadsdiskussioner hellre skulle omtalas med språkbruket att skapa ”revitalisering utan gentrifiering”. Denna tematik lät vi utgöra grund för en workshop som projektgruppen arrangerade i Ringön i Göteborg den 15 juni 2017, som överlapp till ett nyss påbörjat forskningsprojekt med anslag från Formas (se Bilaga 2; Olshammar 2017).

I projektet var avsikten på det hela taget att arbeta fram ett förhållningssätt som kan ge stöd åt en problematisering av den modernistiska planeringsdoktrinen – exempelvis genom att bryta med den modernistiska planeringstraditionen med funktionsseparering – såväl som ett omfamnande av några av dess värdefulla egenskaper. Frågan som vi brottats med är hur ett motsatt synsätt – att i stället omfamna funktionsblandning – ska kunna få några konsekvenser för praktiken. Ett sätt att lösa det kunde vara att se att funktionsseparering på fastighetsnivå eventuellt ger möjlighet att stärka funktionsblandning på områdesnivå och inom stadsdelar. Som vi ser det kunde utvecklade metoder för detta slags funktionsblandning, till exempel genom noggrant arbete med detaljplaner utifrån platsens kulturhistoriska värden, tillåtelse till temporära verksamheter och med horisontell fastighetsbildning, stärka framgången för ett integrerat kulturarvsperspektiv.

³ Intervju (2016-11-30).

⁴ Intervjuer (2015-12-15), 2 stk samma datum.

Resultatens placering i förhållande till nationell och internationell översikt av tidigare forskning inom området

En tendens som projektet tydliggjort handlar om att det intresse för industriellt präglad bebyggelse som kunnat iaktas under senare decennier många gånger visat sig som en tendens att med hjälp av industriarvet kunna marknadsföra en plats som autentisk och speciell. Med anslutning till såväl kulturarvsforskning (Merrill 2015; Silverman 2015) som turismforskning (MacCannel 1973; Timm Knudsen & Waade 2010; Wang 1999) har vi förstått att man i många fall kan tala om en planerad, konstruerad och iscensatt autenticitet (Strömberg 2007, Zukin 2011; Zue 2012). Projektgruppen har i sammanhanget iakttagit att domesticering är ett sätt att få kontroll på det oordnade (jmf Storm 2008; Westin 2015) och skapa anpassning till nya aktörers krav. Vi har för ambition att gräva djupare i domesticering för att fånga vad som sker då aktörer eftersträvar autenticitet i industriell dräkt.

Projektets resultat om hinder och möjligheter för en mer utbredd funktionsblandning, i stället för den stadigt krympande blandning som vi sett, ansluter bland annat till forskning om modernismens planeringsdoktriner (Tunström 2009). Det ansluter även till forskning som söker möjliggöra en närmare integrering mellan industriella funktioner och centrumfunktioner som kontor och handel, samt även bostäder (Beunderman m.fl. 2006; Ferm & Jones 2016; Rappaport 2016). Även Nigel Thrifts (2005) teori om stadens kitt (Urban Glue) är en tankefigur som tydligt hjälper till att sätta ord på värdet av att behålla småskaliga industri- och verksamhetsområden i städer; inte bara som byggda kulturarv utan även som levande verksamheter.

Fortsättningsvis ser projektgruppen att vårt försök att förstå hur ett integrerat kulturarvsperspektiv för industrisamhällets bebyggelse ska kunna förverkligas ansluter väl till samtida forskning om hur stadsområden ska kunna underhållas och förnyas, utan att för den skull helt tränga undan befintliga brukare och boende. Det heter då snarare revitalisering, och ämnas genomföras utan att bidra till gentrifiering. Forskningen är omfattande men i ett nyligen påbörjat projekt av Olshammar försöker hon avgränsa sig till en del av denna som kan ge stöd för ansatser till nydaning som inte nödvändigtvis leder till gentrifiering (de Klerk 2015; Ferm & Jones 2016; Gainza 2016; Halle & Tiso 2014; Leary 2013; Pratt 2009; Smith 1996; Thörn & Holgersson 2014; Zukin 1989).

Resultatets relevans för kulturmiljön, kulturarvet och kulturmiljöarbetet

I projektet har vi kunnat bekräfta bilden av att småskalig industriell verksamhet försvinner alltmer från stora städer medan begrepp som blandstad och mångfald blivit vanliga i stadsplanedokument och -diskussioner. Detta kan sannolikt bland annat bero på att kulturmiljövårdens, sedan några decennier, stora intresse för och omsorg om industrisamhällets byggnader, infrastrukturer och verksamheter ännu inte påverkat stadsbyggande och -förnyelse i någon vidare utsträckning. I projektet ser vi därför ett behov av att till en bredare arena föra ut ett mångfacetterat perspektiv som integrerat kulturarv och göra perspektivet mera verksamt i processer för förnyelse av stadsnära industriområden. Men, som en väg dit, anser vi det klokt att uttrycka oss i termer som ”revitalisering utan gentrifiering”, vilket tydligare ansluter till samtida pågående stadsbyggnadsdebatter och -forskning.

Projektet landar även i ett förslag att inte fullt så tvärt göra avbrott mot modernismens planeringsdoktrin (t ex med avseende på funktions*separering*) då ett så motsatt synsätt kan stöta på många praktiska hinder. Den tanke som förs fram som ett resultat handlar om att i stället se att funktionsseparering på kvartersnivå faktiskt kunde stärka funktionsblandning såväl inom fastigheter (av hyfsat liknande funktioner) som på områdesnivå och inom stadsdelar (inkluderat ett vidare spektrum av funktionell blandning). Utvecklade metoder för detta, till exempel genom noggrant arbete med detaljplaner utifrån platsens kulturhistoriska

värden, tillåtelse till temporära verksamheter och med horisontell fastighetsbildning kunde, menar vi, sannolikt stärka framgången också för ett integrerat kulturarvsperspektiv. Kulturmiljövårdens historiska kompetens och erfarenhet har en roll att spela här.

Projektgruppen har också som ett resultat landat i betydelsen av att problematisera det ofta omskrivna och inom kulturmiljövården så centrala begreppet autenticitet. Begreppet är ständigt aktuellt – dagligen inom den praktiska kulturmiljövården, även vad gäller industrimiljöer. I rapporten *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* (RAÄ 2015) framställs autenticiteten som en ”egenskap” som inte i sig har ett värde, utan som kan värderas först när andra egenskaper finns avläsbara (eller inte), dokumenterade och beskrivna. I förevarande projekt har vi iakttagit en tendens att använda sig av industriarvet för att marknadsföra en plats som autentisk och speciell, något vi vill kalla ”industriell autentisering”. Detta kan paradoxalt nog innebära tillägg och omvandling med en estetisering och design med påtaglig industriell uttrycksfullhet som inte i första hand är kopplad till den industriella verksamheten på platsen utan snarare en allmän uppfattning om vad ”industriell karaktär” är. Detta ser vi som en rubbning av det autentiskas värde som gärna skulle undersökas vidare.

Resultatspridning - nuläge och framtidsläge

Projektets frågeställningar och resultat har presenterats löpande under arbetets gång i form av föreläsningar, presentationer vid nationella och internationella konferenser samt i seminarier och workshops. Även artiklar har publicerats inom ramen för projektet.

Workshops

26 augusti 2015: Workshop i samarbete med Stockholms Stadsmuseum. Syfte att informera om projektet, diskutera omvandling av industrimiljöer i Stockholm och identifiera miljöer som skulle kunna ingå i referensstudien. 12 deltagare från: Stockholms stadsbyggnadskontor, Stockholms stadsmuseum, Länsstyrelsen i Stockholms län, WSP Samhällsbyggnad, Riksantikvarieämbetet samt SU och GU.

15 juni 2017: Workshop i Ringön. Titel ”Revitalisering istället för gentrifiering – hur kan man lösa det i praktiken”. Syfte att diskutera hur industriområden kan förnyas utan att befintliga brukare och eller bebyggelse trängs undan. 19 deltagare från: stadsbyggnadskontoren och stadsmuseerna i Göteborg och Stockholm, Fastighetskontoret i Göteborg, Länsstyrelsen i Stockholms län, WSP samhällsbyggnad, GU, LU, Kabelfabriken Helsingfors, medlemmar av ”Saltet på Ringön” och en hållbarhetskonsult. I bilagorna 1 och 2 syns inbjudningar till workshoparna 2015 och 2017.

Studieresor – internationella referensexempel

13-17 april 2016 genomfördes en studieresa till Amsterdam och Rotterdam där industriområden som omvandlats i olika grad besöktes. I samband med detta genomfördes presentationer och diskussioner med:

- Rieke Vos, Programme editor, Stichting NDSM-werf, Amsterdam
- Roy Berents och Gerard Kwakkenbos, Senior Urban Planners & Designers, Dept of urban planning and environment, Amsterdam
- Irene Curulli, Assistant professor, TU/e Eindhoven University of Technology, Department of the Built Environment
- David Huyzer, Direktör vid inCT förlag i Rotterdam.

Inom projektets ram har också Hamburg med bland annat det omvandlade hamnområdet Hafencity och det alltjämt verksamma slakthusområdet besökts 28-31 oktober 2016. Kabelfabriken i Helsingfors besöktes och deras marknads- och försäljningschef Raine Heikkinen intervjuades den 25 november 2016. Även Teurastamo besöktes inom ramen för detta projekt den 25 november 2016. Olshammar blev guidad med föreläsning och besök på

plats av Sari Saresto, Helsingfors stadsmuseum, och arkitekturhistorikern Henrik Wager (Dahlström-Rittsél och Ferring hade genomfört studiebesök i Teurastamo i maj 2014).

Konferensdeltagande med presentationer om projektet

- 2015, 21-25 april: Olshammar, paper presentation "Heterotopia Adrift. Dystopian Science Fiction Scenarios and the Trivial World", vid *The American Association of Geographers' Annual Meeting*, Chicago, Illinois. Presentationen utvecklades till en artikel i tidskriften *Urban Cultural Studies*.
- 2015, 6-7 september: Ferring och Dahlström Rittsél, paper presentation "Meat Packing Districts: Industrial Heritage as Authenticity and Fiction" vid *XVIth International Ticcih congress*, Lille, Frankrike.
- 2016, 2-8 juni: Olshammar, paper presentation. "Exploring the Industrial Riverfront of Gothenburg: Ruin, Heritage or Continuous Urban Asset?" vid *Association of Critical Heritage Studies, Third Biannual Conference*, Montréal, Canada. Presentationen utvecklades till den artikel, på svenska, i *Fabrik og Bolig* som nämndes ovan.
- 2017, 9-10 februari: Dahlström-Rittsél, paper presentation "Industriområden - Fysisk struktur och funktion" vid *Creating the City: Identity, Memory and Participation*, Malmö högskola. Konferensmanuset kommer att publiceras i en antologi från konferensen, sannolikt vintern 2017-2018.
- 2017, 9-10 februari: Olshammar, paper presentation "Åldrade världar eller framtidens urbana tillgångar? En studie längs Göteborgs industriella älvstrand" vid *Creating the City: Identity, Memory and Participation*, Malmö högskola. Presentationen byggde på artikel publicerad i tidskriften *Fabrik og Bolig*.
- 2017, 11-14 juli (kommande): Ferring och Dahlström Rittsél, paper presentation "Industrial sites in Transition", vid *Center for European studies*, Glasgow. Konferenstema: Transformation and Sustainability. Ambitionen är att presentationen ska resultera i en artikel i vetenskaplig tidskrift.

Seminarier och föreläsningar

- Dahlström Rittsél (17-18 maj 2017) presentation vid Länsstyrelsernas Plan och bostadsdag, Stockholm, "Slakthusområdet: Industriellt kulturarv som autenticitet och fiktion.
- Ferring (12 juni 2015) Presentation vid WSP Samhällsbyggnad samt i WSP:s egen tidning "Projekt & Affärer"
- Ferring (12 April 2016) Utvald Thought leader vid WSP Sverige 2016: Presentation vid seminarium "Platsen, marknaden, visionen" Om att bygga stad med platsen och människorna i fokus. Exempel från Slakthusområdet och Amsterdam.
- Ferring (6 juni 2016) "Visionens makt – finns du med i framtidens stad?" inbjuden talare till ArkDes i Kiruna, workshopen *Att bygga stad för vem och hur?*
- Ferring (30 jan 2017) "Industri miljöer och utträngningseffekter", till *Föreningen för samhällsplanering*
- Ferring (9 feb 2017) "Planera för det oplanerade med människan i centrum" till *Bygget konferens: Kultur för en hållbar stads- och samhällsutveckling*
- Olshammar (30 mars 2016) "Live and let live: Ringön!" vid Göteborgs stadsmuseum (med filmaren Kristina Meiton)
- Olshammar, ungefär samma föreläsning som ovan ("Live and let live: Ringön!") vid följande olika tillfällen och sammanhang:
 - 11 maj 2016 och 28 april 2017, masterutbildningen, inst för kulturvård
 - 22 sept 2016 vid populärvetenskapliga caféet "Café-å-lär", Chalmers, Göteborg
 - 31 okt 2016 vid Rotaryklubben i Långedrag, Göteborg

- 24 april 2017 vid Rotaryklubben i Johanneberg, Göteborg
- Olshammar (7 april + 27 sept 2016) ”Visionens makt – Industrimiljöer, integrerade kulturarv och stadens omvandling” vid SWECO i Göteborg sedan SWECO i Stockholm.
- Olshammar (10 nov 2016) ”Ringön, the Sustainable City and Dystopic Science Fiction Scenarios”, masterstudenter i programmet *Design in Society*, Business and Design Lab, HDK, GU
- Olshammar (19 jan 2017) ”En verkligt blandad stad”, *YRGO inspirationsdag - På andra sidan älven*, Göteborg

Publicerat

- Ferring (2016) ”En stad i Europaklass. Stockholm bygger slakthus i Enskede” i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 71, sid. 42-58.
- Ferring (2016) ”En fläkt av verklighet: Om vårt behov av stadens autenticitet”, *Tidskriften STAD*, september.
- Ferring (2016) ”Visionens makt. Finns du med i morgondagens stad?” i *Stockholm som vara*, red Klas Ramberg, Stockholmia förlag, sid. 167-188.
- Olshammar (2015) ”To dock in on the future: Dystopic science fiction scenarios and urban sustainable visions”, *Journal of Urban Cultural Studies*, 2: 3, pp. 347–356, doi: 10.1386/jucs.2.3.347_1
- Olshammar (2016) ”En studie av Göteborgs industriella älvstrand. Åldrade världar eller framtidens urbana tillgångar?”, i *Fabrik og Bolig*, sid. 20-45.
- Olshammar (2016) ”Ringön – Stadsutveckling som balanskonst”, på webbsida *Prisma Västra Götaland*: digital arena för industriellt kulturarv, adress: <http://www.prismavg.se/post/480>

Ansökningar om forskningsmedel som direkt utvecklats ur projektet

- 2016: ”Det industriella arvet i autenticitetens finrum. Om domesticering och attraktion”, ansökan till RAÄ FoU. Projektgruppen plus Klas Ramberg. *Avslag*. Fokus i ansökan låg på hur autenticitet används när industriområden omvandlas – eller när de inte omvandlas utan verksamheten fortsätter. Projektgruppen har för avsikt att fördjupa resonemangen och gå vidare med en mer preciserad ansökan.
- 2017: ”Måste kulturellt präglad stadsförnyelse leda till gentrifiering eller kan det göras annorlunda?”, ansökan till *Formas – Beviljat Akutanslag*. Olshammar. Finansierat maj-december 2017 (25% arbetstid).
- 2017: ”Vem är vem, och vem vill vad i spänningsfältet mellan revitalisering och gentrifiering? En djuplodande studie av skilda aktörers perspektiv för förändringar av ett industriområde i Göteborg”, ansökan till *Formas – Generella utlysningen*. Besked i november 2017.

Källor och litteratur som hänvisas till i rapporten

- Bergson (1922) *Durée et simultanéité*, Félix Alcan
- Beunderman, m fl (2006) *Industry in the City. A report for the London Development Agency & Greater London Authority Architecture and Urbanism Unit*, Amsterdam: Urhahn Urban Design.
- Chiodelli (2013) "Planning and urban citizenship", *Planning Perspectives*, Vol 28, Nr 3
- de Klerk (2015) "An artist's kiss", *The Future of Places*, Stockholm
- Ek & Hultman (2007) *Plats som produkt*, Studentlitteratur
- Ferm & Jones (2016) "Beyond the post-industrial city: Valuing and planning for industry in London", *Urban Studies*, 53: 13, DOI: 10.1177/00420980/6668778
- Ferring (2016a) "En stad i Europaklass. Stockholm bygger slakthus i Enskede" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 71, sid. 42-58.
- Ferring (2016b) "En fläkt av verklighet: Om vårt behov av stadens autenticitet", *Tidskriften STAD*, september.
- Foucault (1997/1967) "Of Other Spaces", i *Politics Poetics: documenta X – the book*, Kassel: Cantz
- Gainza (2016) "Culture-led neighbourhood transformations beyond the revitalization/gentrification dichotomy", *Urban Studies*
- Halle & Tiso (2014) *New York's New Edge, Chicago & London: The Univ. of Chicago Press*
- Heldt Cassel (2008) "Platsmarknadsföring, regional image och jakten på attraktivitet", Andersson, F; Ek, R & Molina (red.) *Regionalpolitikens geografi – Regional tillväxt i teori och praktik*, Studentlitteratur
- Industrimiljöer i Stockholm, Inner- och ytterstaden* (1979-1980), Stockholms stadsmuseum
- Intervju* (2015-12-15) Hanna Areslätt, projektchef, Älvstranden utveckling AB, Göteborg
- Intervju* (2015-12-15), Sofie Bårdén, Projektledare Ringön, Fastighetskontoret i Göteborg
- Intervju* (2016-02-12), Daniel Andersson, planarkitekt, Stockholms stadsbyggnadskontor
- Intervju* (2016-02-12), Lennart Tonell, politiker i Exploateringsnämnden, Stockholm
- Intervju* (2016-04-19), Anna Sehlin, projektsamordnare vid IQ Samhällsbyggnad, politiker i Trafiknämnden, Stockholm.
- Intervju* (2016-11-30), Bo Aronsson, f.d. chef, Älvstranden utveckling AB, Göteborg
- Isacson (2002) "Den högindustriella epoken", i *Industrialismens tid : ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*, Isacson & Morell (red) Studieförbundet Näringsliv och samhälle.
- Isacson (2013) "Industrisamhällets utmaningar: samhällsförändringar och kulturmiljövård från 1960-tal till 2010-tal", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 65.
- Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg. Ett program för bevarande*, Göteborg: Stadsmuseet, 1999.
- Learey (2013) "Culture-led regeneration. Introduction", Leary, M E & McCarthy, J (Eds.) *The Routledge Companion to Urban Regeneration*, Abingdon & New York: Routledge
- Lefebvre (1991) *The Production of Space*, Blackwells
- MacCannel (1973) Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings, *American journal of Sociology* 79
- Merrill (2015) "Keeping it real? Subcultural graffiti, street art, heritage and authenticity", *International Journal of Heritage Studies*, 21:4
- Meuser (2013) "Soil Remediation and Rehabilitation", *Environmental Pollution*, vol 23
- Meyer (1999) *City and port: urban planning as a cultural venture*, International Books
- Olshammar (2016) "En studie av Göteborgs industriella älvstrand. Åldrade världar eller framtidens urbana tillgångar?", i *Fabrik og Bolig*, sid. 20-45.

- Olshammar (2017) "Måste kulturellt präglad stadsförnyelse leda till gentrifiering eller kan det göras annorlunda?", beviljad ansökan till *Formas – Akutanslag*.
- Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* (2015) Rapport från Riksantikvarieämbetet
- Pratt (2009) "Urban Regeneration: From the Arts 'Feel Good' Factor to the Cultural Economy", *Urban Studies*
- Program för Frihamnen och del av Ringön*, Göteborgs Stad, 2014.
- Rappaport (2016) *Vertical Urban Factory*, New York & Barcelona: ActarD Inc.
- Silverman (2015) "Heritage and Authenticity", Waterton, E & Watson, S (red.) *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave Macmillan
- Smith (1996) *The New Urban Frontier*, London & New York: Routledge
- Storm (2008) *Hope and Rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*, Diss, KTH
- Strömberg (2007) *Upplevelseindustrins turistmiljöer: Visuella berättarstrategier svenska turistanläggningar 1985-2005*, Fronton
- Thrift (2005) "But Malice Aforethought: Cities and the Natural History of Hatred", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 30, Nr 2, s. 133-150.
- Timm Knudsen & Waade (2010) *Re-Investing Authenticity. Tourism, Place and Emotions*, Channel view publ.
- Thörn & Holgersson (2014) *Gentrifiering*, Lund: Studentlitteratur
- Tunström (2009) *På spaning efter den goda staden. Om konstruktioner av ideal och problem*, Diss, Örebro Universitet
- Vision Älvstaden*, Göteborg: Kommunfullmäktige, 2012.
- Värdefulla industriområden i Stockholm* (1984) Stockholms stadsmuseum m fl
- Waaranderä (2013) *Visionära verk? En kartläggning av svenska myndigheters visionsformuleringar*, SCORE
- Wang (1999) "Rethinking authenticity in Tourism experience", *Annals of Tourism Research*, 26:2
- Westin (2015) *Planerat, alltför planerat. En perspektivistisk studie i stadsplaneringens paradoxer*, Diss, Uppsala universitet.
- Zue (2012) "Performing heritage: rethinking authenticity in tourism". *Annals of Tourism Research*, 39:3
- Zukin, S (1989) *Loft Living. Culture and Capital in Urban Change*, Baltimore & London: Rutgers
- Zukin (2011) *Naken stad*, Daidalos
- Översiktsplan för Göteborg*, 2009-02-26, Göteborg: Stadsbyggnadskontoret
- Översiktsplan för Stockholm*, samrådsförslag 2016. Stockholm: Stadsbyggnadskontoret

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

Institutionen för kulturvård

E-post: gabriella.olshammar@gu.se

Telefon: 031-786 9875

Länsstyrelsen i Stockholms län

E-post: eva.dahlstrom.rittsel@lansstyrelsen.se

WSP Samhällsbyggnad

E-post: mari.ferring@arch.kth.se

Inbjudan

Vi önskar bjuda in dig till ett seminarium den 26 augusti 2015 (kl 13-15) inom ramen för ett RAÄ FoU-finansierat projekt kallat *Visionens Makt. Industrimiljöer, integrerade kulturarv och stadens omvandling*.

Syftet med seminariet är att diskutera stadsomvandling i några industrimiljöer i Stockholm och att identifiera ett par-tre exempel som skulle fungera väl som jämförelser till projektets fallstudieområden: Ringön i Göteborg och Slakthusområdet i Stockholm.

Alla seminariedeltagare bjuds på lunch kl 11:45 en kort promenad från seminarielokalen. Vi hoppas du har möjlighet att vara med även där.

Lunchen

Tid: kl 11:45-12:45

Plats: Restaurang Bagdad Café, Medelhavsmuseet, Fredsgatan 2, Stockholm

Seminariet

Tid: kl 13:00-15:00

Plats: Birgittarummet, Medeltidsmuseet, Strömparterren 3, Norrbro, Stockholm

Anmälan

Meddela gabriella.olshammar@gu.se om du kommer och var vänlig och bekräfta senast 21 augusti om du önskar lunch och om du har särskilda matrestriktioner.

Seminariet arrangeras tillsammans med Stockholms stadsmuseum.

Väl mött 26 augusti!

Eva Dahlström Rittsél, Länsstyrelsen i Stockholms län

Mari Ferring, WSP Samhällsbyggnad

Gabriella Olshammar, Göteborgs universitet

Summering av projektet

Sedan ett par decennier har planer för omvandling av äldre industrimiljöer utgått från idén att värna befintliga byggda strukturer och brukare, men vi ser att det motsatta brukat bli fallet. Vad beror det på? Vi anar att planideal från modernismen ligger bakom vilket skapar restriktioner för funktionsblandningar i stadsmiljön. Vi anar också att skilda aktörer i omvandlingsprocesserna vill uppnå helt olika saker men att detta inte framkommer tydligt eftersom aktörerna enas om otydligt definierade mål och begrepp. Det här ska vi undersöka närmare. Vi kommer även föreslå sätt att göra annorlunda, så att kulturmiljöer kan bevaras samtidigt som närvarande brukare har möjlighet att stanna kvar.

Vi har valt ut Ringön i Göteborg och Slakthusområdet i Stockholm till fallstudieområden eftersom planeringsdokument och -underlag för båda dessa föreslår att såväl industrihistorisk bebyggelse som närvarande brukare och verksamheter ska vägleda den framtida utvecklingen. Ringön och Slakthusområdet befinner sig visserligen olika långt i omvandlingsprocesser. Projektet har som mål att så långt möjligt följa upp hur utpekade kvaliteter inlemmas i program och detaljplaner; hur bevarandemål uppnås; att tydliggöra förhandlingen mellan skilda aktörsperspektiv i stadsomvandlingsprocesser och relationen till lämpliga regelverk. Målet är också att föreslå strategier för konkretion av intentionerna om integrerade kulturarv. Genom att följa upp äldre industriinventeringar i kombination med inventering av förorenad mark ämnar vi också att bidra med en analys av samband mellan exploateringsvilja, ren miljö och kulturarv.

Projektet är ett samarbete mellan Länsstyrelsen i Stockholm, WSP Samhällsbyggnad och Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Projektet är planerat att pågå de två åren 2015-2016 och vi kommer ansöka om fortsättningsanslag för år 2016.

14 mars 2017 – UPPDATERAT 3 juni 2017

Avsändare:

Eva Dahlström Rittsél, Länsstyrelsen i Stockholms län
Mari Ferring, WSP Samhällsbyggnad
Gabriella Olshammar, Göteborgs universitet

Inbjudan

Revitalisering i stället för gentrifiering – hur kan man lösa det i praktiken?

Välkommen till en workshop i Ringön vid Göta älv i Göteborg!

Syftet är att tillsammans tänka längre och att inspirera till kreativa sätt att förnya industriområden utan att tränga undan närvarande brukare eller bebyggelse. Att helt enkelt kunna ”äta kakan och ha den kvar”. Vi hoppas att alla som deltar ska få med sig

- nya kunskaper och tänkesätt som kan användas i löpande verksamheter
- tillsammans med oss som bjuder in formulera nya projektidéer som kan attrahera finansiering, så att vi, i diverse konstellationer, kan utveckla forskning och praktik kring frågorna.

TID: 15 juni 2017, kl 11-17

PLATS: Lokal i Ringön, meddelas senare

ANMÄLAN: senast 31 maj till gabriella.olshammar@gu.se

Deltagandet är fritt och vi bjuder på lunch och fika.

Bakgrund

Med sin vattenrelaterade produktion, småskaliga manufaktur och industriellt präglade service träder Ringön fram som ett unikt inslag i hjärtat av en större stad. Med Ringön som fond vill vi diskutera dilemmat att investeringar och planeringsåtgärder antingen uteblir helt från industriområden som detta eller plötsligt forslar fram som om fördämningar brustit. På många håll har det fört med sig genomgripande transformation och (industriell) gentrifiering och inneburit att närvarande brukare trängts undan från verksamhetslokaler. Endast nytillkomna brukare och ägare har kunnat dra nytta av förbättringar i stadsmiljön. Vi som bjuder in till det här seminariet önskar bättre förstå två aspekter av de här processerna;

- Hur brukar den befintliga industriella bebyggelsen lyftas fram eller osynliggöras? Vi har iakttagit en tendens att förstärka en viss typ av industriella särdrag de gånger den ska bevaras. Kulturhistoriska värden i sig tycks inte vara tillräckligt utan bebyggelsen behöver också vara hipp och attraktiv. Stämmer det, i så fall varför, och vad spelar det för roll?
- Vi vill också förstå tendensen att likställa konstnärliga aktörer med gentrifierare, eller att se dem som förelöpare åt gentrifierarna. Detta eftersom konstnärer och kulturarbetare tenderar att vara de första att söka sig till och använda tomma industrilokaler. Men, stämmer detta samband och vad kan i så fall göras åt det?

Program:

- 11:00-11:30 – Välkommen och bakgrund. RAÄ-finansierade projektet "Visionens makt" med empiri från Ringön i Göteborg, Slakthusområdet i Stockholm och övergripande utvecklingstrend för Stockholmska industriområden
- 11:30-12:00 – "Saltet på Ringön", pågående projekt presenterat av Johan RedTop Larsson och Filip Nilsson (Matilda Lindvall projektmedlem som fått förhinder)
- 12:00-13:30 – Lunch och promenad genom del av Ringön
- 13:30-14:00 – "Industrial Cool – hur skapas det liv i gamla fabriker?", Robert Willim, lektor i etnologi vid Lunds universitet samt konstnär
- 14:00-14:30 – "From industrial heritage to culture and creative enabler" (på engelska), Raine Heikkinen, marknads- och försäljningschef, Kabelfabriken i Helsingfors
- 14:30-15:00 – "Industri och verksamheter i den framtida blandade staden" Stella Svanberg, landskapsarkitekt, Stockholms Stadsbyggnadskontor
- 15:00-15:30 – Fika och bensträckare
- 15:30-17:00 – Diskussionsforum. Hur går vi vidare och på vilket sätt?

Anmälda (förutom 8 föreläsare och arrangörer)

Staffan Appelgren, forskare GU (critical heritage studies / Making Global Heritage Futures)
Ylva Berglund, Stadsmuseet Göteborg
Anna Bergman, föreståndare Järnhallen i Ringön
Anna Bloch, Business & Design lab, GU
Sofie Bårdén, Fastighetskontoret i Göteborg
Åsa Dahlin Stadsbyggnadskontoret i Stockholm
Ingrid Martins Holmberg, forskare GU (critical heritage studies / curating the city)
Kristina Meiton, filmare MigDig produktion (bla dokumentär från Lundby Plåt i Ringön)
Fredrik Olausson, Stadsbyggnadskontoret i Göteborg (projektledare Ringön)
Björn Siesjö, Stadsbyggnadskontoret i Göteborg
Sebastian Ulvsgärd, Stadsmuseet Stockholm